

Л. В. Свиридова, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ

ОЦІННІ СУДЖЕННЯ ЕКСПЕРТА В ПРОЦЕСІ ВИКОНАННЯ СУДОВО-АВТОРОЗНАВЧОЇ КЛАСИФІКАЦІЙНО-ДІАГНОСТИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Розглянуто основні механізми розумової діяльності експерта-авторознавця в процесі вирішення класифікаційно-діагностичних завдань.

Рассмотрены основные механизмы мыслительной деятельности эксперта-автороведа в процессе решения классификационно-диагностических задач.

Вирішення експертних завдань – пізнавальний процес, який має творчий характер і в якому, як і в кожному акті пізнання, присутні власне аналітичні й оцінні моменти. У процесі встановлення типологічних характеристик автора тексту документа судовий експерт досліджує не тільки мовні, а й інтелектуальні навички автора, які криються в додатковій інформації, що міститься в тексті (характер сприйняття дійсності, наявність і характер оцінювання об'єктів, що описуються автором тексту, тощо). Зазначене потребує від експерта глибокої розумової діяльності під час проведення експертного дослідження. З цією метою вважаємо за необхідне розглянути основні механізми розумової діяльності експерта-авторознавця та структуру експертного дослідження як процесу вирішення класифікаційно-діагностичного завдання.

У криміналістичній літературі зазначається, що серед механізмів вирішення експертних завдань провідна роль належить експертній версії та внутрішньому переконанню, оскільки вони, формуючись, спрямовують хід вирішення завдань, а сформувавшись, визначають всю наступну діяльність¹.

В. О. Коновалова експертну версію визначає як припущення про сутність і походження певних фактів і явищ, що мають значення для розслідування й судового розгляду. Експертні версії можуть бути як загальними, так і окремими. Загальні версії є основними для вирішення питання, поставленого судовому експерту, окремі – стосуються деяких окремих питань, що виникають в експерта як до проведення дослідження, так і під час його виконання. Окремі експертні версії нерідко підказують ту чи іншу методику дослідження, тобто намічають можливості використання відповідних методик, послідовність їхнього проведен-

¹ Див.: Судебно-почерковедческая экспертиза : общая часть. Вып. 2. Методические основы судебно-почерковедческой экспертизы. — М. : ВНИИСЭ, 1989. — С. 4.

ня¹. Джерелами формування експертних версій є: версія слідчого, що визначається в постанові про призначення експертизи (окрема версія слідчого є загальною версією для експерта); дані, одержані в результаті вивчення матеріалів справи (можуть підказати експерту іншу версію, що не впливає з поставленого перед експертом завдання); експертне дослідження (побудова припущень, з огляду на результати етапів дослідження); досвід експертної діяльності, комплекс спеціальних знань судового експерта².

Під час процесу висунення, перевірки версій, а також результату цього процесу виникають передумови для формування внутрішнього переконання експерта³. Внутрішнє переконання – це психологічна категорія, що відображає внутрішню позицію особи (суб'єктивне уявлення щодо тих чи інших об'єктів, закономірностей) стосовно існуючих обставин, завдань. У цьому зв'язку формування внутрішнього переконання пов'язано з багатьма показниками, у тому числі з освітою особи (загальною та спеціальною), психічним станом під час оцінної діяльності, складністю об'єкта оцінки та інших даних, що становлять суб'єктивний образ того об'єктивного матеріалу, що підлягає дослідженню. Внутрішнє переконання – це суб'єктивно-психологічна гарантія вірності висновків у справі⁴. До важливих етапів формування внутрішнього переконання експерта слід віднести: аналіз певних матеріалів, обставин, ознак; зіставлення результатів аналізу; синтез – створення основи для почуття впевненості⁵. Треба зазначити, що внутрішнє переконання є переломленням у свідомості експерта загальних теоретичних положень і спостережень в оцінюванні певних результатів дослідження. Як зазначає В. П. Колмаков, формування внутрішнього переконання – це процес, який триває стільки, скільки триває процес пізнання⁶. Процес експертного дослідження являє собою пізнавальний процес, що засновується на законах логічного мислення, прийомах і методах розумової діяльності⁷.

¹ Див.: Коновалова В. Е. Версия: концепция и функции в судопроизводстве : монография / В. Е. Коновалова. — Х. : СПД ФЛ Вапнярчук, 2007. — С. 80.

² Див.: Коновалова В. Е. Психология в расследовании преступлений / В. Е. Коновалова. — Х. : Виц. шк., 1978. — С. 125.

³ Див.: Судебно-почерковедческая экспертиза. — С. 5.

⁴ Див. : Коновалова В. Е. Познавательная функция судебной психологии // Соц. законность. — 1969. — № 3. — С. 25.

⁵ Див. : Правова система України : історія, стан та перспективи розвитку : у 5 т. — Х. : Право, 2008. — Т. 5. — С. 568.

⁶ Див.: Колмаков В. П. О внутреннем убеждении советского судебного эксперта / В. П. Колмаков // Вопросы сов. криминалистики. — М., 1951. — С. 27–29.

⁷ Див.: Россинская Е. Р. Теория судебной экспертизы : учеб. для вузов / Е. Р. Россинская, Е. И. Галяшина, А. М. Зинин ; под ред. Е. Р. Россинской. — М. : Норма, 2009. — С. 269–270.

Все, що експерт пізнає в процесі дослідження підлягає обов'язковому оцінюванню, основний зміст якого міститься у визначенні значущості, цінності властивостей та ознак досліджуваних об'єктів, вирішенні поставлених перед експертом завдань¹. У криміналістичній літературі зазначається, що оцінювання відбувається на всіх стадіях експертного дослідження, виходячи із завдань і характеру певного етапу дослідження². Деякі автори розглядають процес оцінювання в технології експертної діяльності як один з етапів цієї діяльності³. Ми ж розглядаємо його у вигляді оцінних суджень судового експерта, які супроводжують усі стадії експертного дослідження.

Процес пізнання експертом необхідних фактів, як і будь-яке наукове пізнання, розпочинається з чуттєвого сприйняття наданого на дослідження матеріалу⁴. У процесі вивчення матеріалів, що надійшли на авторознавче дослідження, експерт з'ясовує завдання, поставлене слідчим, вивчає матеріали справи, з'ясовує обставини, що характеризують подію, яка розслідується та має відношення до цільового призначення тексту, автора й адресата документа⁵. Ознайомлення експерта-авторознавця з матеріалами справи є психологічною основою формування його внутрішнього переконання. У криміналістичній літературі виникає дискусійне питання щодо меж ознайомлення експерта з матеріалами справи у зв'язку з можливістю їхнього впливу на процес дослідження. Слід погодитися з думкою В. О. Коновалової, яка вважає, що розгляд і оцінювання можливих суджень, у тому числі оцінних, наявних у матеріалах справи, сприяє глибшому й різнобічному дослідженню наданих об'єктів. Названі судження можуть виконувати негативну роль впливу тільки в тому разі, якщо вони приймаються без критичного аналізу, осмислення, що суперечить самому духу дослідження. В усіх галузях знань поєднання власного й чужого досвіду завжди є необхідним і неминучим з метою дослідження, якщо воно претен-

¹ Див.: Теоретические проблемы оценки экспертом признаков почерка / [Л. Е. Ароцкер, И. М. Можар, В. Г. Грузкова и др.]. — К. : РИО МВД УССР, 1975. — С. 6.

² Див.: Там само. — С. 29.

³ О. М. Моїсєєв в структурі експертних технологій розподіляє процес виконання експертизи на такі стадії: попередню, детальну, оцінно-синтезувальну та оформлювальну, зазначаючи, що на оцінно-синтезувальній стадії дослідження експерт «має оцінити не тільки результати детальної стадії експертизи, а й заздалегідь підбити підсумки всього дослідження загалом» (див.: *Моїсєєв О. М.* Експертні технології: теорія формування і практика застосування : монографія / О. М. Моїсєєв . — Х. : Апостіль, 2011. — С. 144).

⁴ Див.: *Коновалов Е. П.* Роль гипотез в криминалистическом исследовании почерка / Е. П. Коновалов. — Х. : ХНИИСЭ, 1958. — С. 2.

⁵ Див.: *Вопросы судебно-автороведческой диагностической экспертизы* / под ред. С. М. Вула. — К. : РИО МВД УССР, 1984. — С. 93.

дує на науковість¹. У процесі вивчення тексту документа експерт-авторознавець звертає увагу на мову, якою виконано документ, обсяг тексту, основну інформацію, що міститься в тексті, оцінює достатність ознак, які виявилися в тексті для вирішення поставленого завдання, аналізує їх в аспекті якісних і кількісних характеристик. З урахуванням оцінювання зазначених чинників писемного спілкування в експерта формується внутрішнє переконання відносно мовної поведінки автора тексту документа.

Внутрішнє переконання починає формуватися в момент оцінювання вихідних даних, у цілому відображає ступінь імовірності версій, супроводжує їхню перевірку за допомогою обраних методів². Оцінювання всіх чинників ситуації писемного спілкування дає змогу експерту вирішувати питання щодо можливості використання відповідних методів, намітити послідовність подальшого дослідження³. У цей період можуть висуватися загальні версії щодо складання тексту документа під впливом будь-яких збиваючих чинників або з умисним перекрученням автором ознак свого писемного мовлення, а також стосовно рідної мови автора тексту та його освітнього рівня.

На цьому етапі дослідження експерт може дійти висновку щодо відмовлення від вирішення питання у зв'язку з непридатністю наданих матеріалів (наприклад, короткий обсяг тексту) або на підставі того, що питання виходить за межі компетенції експерта-авторознавця, а також стосовно неможливості вирішення питання у зв'язку з відсутністю відповідної методики.

Підсумки цього етапу оцінної діяльності, що є основою для формування внутрішнього переконання судового експерта, можуть виражатися в різних рішеннях експерта: висуненні подальших версій у дослідженні документа, відмові від вирішення класифікаційно-діагностичного питання.

Наступний етап оцінної діяльності судового експерта спрямовано на встановлення класифікаційно-діагностичних ознак, що дозволяють визначити типологічні характеристики автора документа. На цьому етапі дослідження формування внутрішнього переконання експерта характеризується функцією накопичення такої суми знань стосовно досліджуваного об'єкта, що створює необхідний аналітичний ступінь для майбутніх висновків⁴. Експерт-авторознавець знаходить підхід до вирішення поставленого завдання, обирає найбільш оптимальні методи його вирішення. З цією метою він вивчає всі чинники досліджуваної ситуації писемного спілкування: тему повідомлення, його цільове призначення, належність до певного функціонального стилю

¹ Див.: Коновалова В. Е. Психология в расследовании преступлений. — С. 133–134.

² Див.: Судебно-почерковедческая экспертиза. — С. 6–7.

³ Див.: Вопросы судебно-автороведческой диагностической экспертизы. — С. 94.

⁴ Див.: Коновалова В. Е. Психология в расследовании преступлений. — С. 130.

писемного мовлення, його форму, характер писемного спілкування, адресата повідомлення, соціальні відносини, що пов'язують автора й адресата. Установлені чинники писемної ситуації ретельно аналізуються судовим експертом і в сукупності формують у його свідомості загальне уявлення стосовно ситуації писемного спілкування, що відобразилася в тексті. У процесі подальшого дослідження судовий експерт встановлює ступінь розвитку мовних та інтелектуальних навичок ознак писемного мовлення автора на рівні відповідності їх нормам мови. На підставі вивчення виявлених загальних ознак писемного мовлення судовий експерт формує внутрішнє переконання відносно рівня розвитку культури писемного мовлення автора.

Установлення інформативних типологічних ознак, що містять інформацію щодо кожної із характеристик автора, яка встановлюється, – основний етап у вирішенні завдання, поставленого перед експертом. У судово-авторознавчій класифікаційно-діагностичній експертизі, ураховуючи характер установлення взаємної залежності соціально-біографічних характеристик автора і їхнього відображення в писемному мовленні, передбачається певна послідовність дій. Спочатку експерт встановлює рідну мову автора і, якщо відобразилися явні ознаки, то й місце формування мовних навичок; потім – освітній рівень, стать, вік та інші типологічні характеристики.

Виділяючи в досліджуваному тексті типологічні ознаки кожної з класифікаційно-діагностичних характеристик автора тексту документа експерт формує внутрішнє переконання стосовно інформативності виявлених ознак, їхньої достатності для подальшого дослідження. Отже, судовий експерт формує систему ознак, що виступає як вихідна для подальшої стадії порівняльного дослідження. В. О. Коновалова зазначає, що виявлення таких систем і визначення їхньої цінності посідають важливе місце у формуванні внутрішнього переконання експерта¹.

На стадії порівняльного дослідження основним завданням експерта-авторознавця є порівняння встановлених у досліджуваному тексті класифікаційно-діагностичних ознак писемного мовлення з наданими в еталонних моделях, типових аналогах, розроблених в ході наукових досліджень. Оцінювання ознак на цій стадії пов'язано з визначенням того, чи збігаються всі виявлені в тексті ознаки з наданими в еталонах, а також з визначенням їхнього значення та достатності для встановлення певних класифікаційних характеристик автора тексту. Результат цього оцінювання є підставою для побудови окремих версій судового експерта стосовно певних класифікаційних характеристик автора тексту. Експертному оцінюванню мають підлягати ознаки, виявлені як на якісному, так і на кількісному рівні. Адже внутрішнє переко-

¹ Див.: Коновалова В. Е. Психология в расследовании преступлений. — С. 131.

нання експерта, його висновок формуються на підставі як тих, так й інших ознак¹. Наприклад, встановлюючи стать автора тексту, виконаного українською мовою, на якісному рівні аналізу судовий експерт проводить дослідження з використанням типового аналога, розробленого за результатами проведених нами експериментальних досліджень. На підтвердження своєї версії подальше дослідження судовий експерт проводить на кількісному рівні з використанням даних таблиці кількісних показників².

Порівняльне дослідження несе основну психологічну навантаженість у процесі проведення експертизи, оскільки визначає точність і правильність застосованих у дослідженні методів, їхню наукову та логічну правомірність, можливість до використання, потребує значного інтелектуального напруження й багато в чому зумовлює точність і логічну завершеність висновків експерта³.

Заключним етапом оцінювання є побудова висновків. Це складний розумий процес, що здійснюється поступово, коли експерт, спираючись на закони й прийоми логічно правильного мислення, може знов повертатися до аналітичного та порівняльного дослідження⁴. Саме на цьому етапі дослідження експерт оцінює сукупність установлених класифікаційних ознак писемного мовлення, їхню достатність для формування певних висновків. Це оцінювання здійснюється з урахуванням усіх чинників досліджуваної ситуації писемного спілкування, корегується моделлю ситуації, що склалася у свідомості експерта під час дослідження тексту документа та матеріалів справи.

Формулювання висновків як результат синтезу оцінювань є одним з етапів, що формує внутрішнє переконання експерта, яке відображується в його висновках. Однак ступінь таких переконань взаємопов'язаний з формою їхнього викладення. Показниками ступеня переконаності експерта є форми експертних висновків.

Категорична форма висновку означає такий ступінь переконаності експерта, який виключає інші рішення за даним питанням⁵. Висновки експерта-авторознавця стосовно групової належності автора тексту документа є категоричними, якщо на дослідження надано тексти значного обсягу, у яких у достатній кількості відобразилися ознаки, які характеризують досліджуваний класифікаційний параметр

¹ Див.: Теоретические проблемы оценки экспертом признаков почерка. — С. 35.

² Див.: Свиридова Л. В. Експериментальне дослідження деяких особливостей українського писемного мовлення, зумовлених статевим диморфізмом / Л. В. Свиридова // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць. — Х. : Право, 2008. — Вип. 8. — С. 196–203.

³ Див.: Коновалова В. Е. Психология в расследовании преступлений. — С. 131.

⁴ Див.: Шляхов А. Р. Судебная экспертиза : организация и проведение / А. Р. Шляхов. — М. : Юрид. лит., 1979. — С. 112.

⁵ Див.: Коновалова В. Е. Психология в расследовании преступлений. — С. 131–132.

особистості¹, а також у встановленні освітнього рівня автора тексту документа, коли експерт вирішує питання не про офіційно засвідчену освіту, а про відповідний рівень культури його писемного мовлення.

Імовірні висновки відображають неповну внутрішню психологічну впевненість експерта в достовірності аргументів, неможливість досягнення повного знання². Така форма висновків частіше за все притаманна авторознавчій класифікаційно-діагностичній експертизі. Це може бути пояснено, з одного боку, обмеженим обсягом досліджуваних текстів, а з другого (зокрема, при встановленні рідної мови й статі автора тексту) – тим, що не можна не враховувати факти як автономного білінгвізму чи полілінгвізму (рівне володіння декількома мовами), так і чинники, що впливають на визначення статі автора.

Висновок експерта у формі «Не виявляється можливим» означає відсутність необхідної бази для формування внутрішнього переконання, можливого в інших формах³. Зокрема, у вирішенні питання щодо статевої належності автора у висновку експерт має перелічити ознаки, що встановлені дослідженням і містять відповідну діагностичну інформацію, указуючи на те, що у зв'язку з їхньою обмеженістю або недостатньою інформативністю виявлені ознаки недостатні для обґрунтування певного висновку (категоричного чи ймовірного).

Підсумкове оцінювання повинно враховувати результати проміжних оцінювань, що має місце на всіх стадіях експертного дослідження, і визначає остаточні висновки експерта⁴. У судово-авторознавчій експертизі – це висновки щодо соціально-біографічного «портрета» автора тексту документа, які містять інформацію про рідну мову його автора, місця формування мовних навичок, освітній рівень, статева належність, вік, професію та інші характеристики, що можуть міститися в структурних особливостях тексту.

Наведемо приклад експертних висновків, які надаються експертами-авторознавцями у вирішенні класифікаційно-діагностичних завдань. Для проведення судово-авторознавчого дослідження було надано анонімний лист за резонансною справою про викрадення підлітка. На вирішення експерта було поставлено питання щодо встановлення соціально-біографічного «портрета» автора тексту документа. У процесі дослідження було виявлено певні мовні та інтелектуальні структури автора та надано такі

¹ Див.: Бабаєва Э. У. Криминалистическое исследование анонимных документов с целью идентификации личности по признакам письменной речи : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.717 «Криминалистика» / Э. У. Бабаева. — Л., 1970. — С. 12.

² Див.: Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза : курс общей теории / Т. В. Аверьянова. — М. : Норма, 2006. — С. 438.

³ Див.: Коновалова В. Е. Психология в расследовании преступлений. — С. 132.

⁴ Див.: Теоретические проблемы оценки экспертом признаков почерка. — С. 23–24.

висновки: російська мова є рідною мовою для автора тексту листа; рівень культури писемного мовлення автора притаманний особам з вищою освітою; автор тексту володіє лексикою, характерною для осіб, що мають відношення до юриспруденції; автором тексту листа, імовірно, є чоловік; автор тексту документа, імовірно, виховувався в культурно-етичному середовищі¹. Наведені висновки мають як категоричний, так і ймовірний характер. Останній зумовлений як чинниками, що впливають на мовленнєву поведінку автора, так і недостатнім рівнем розвитку теорії та практики судово-авторознавчої класифікаційно-діагностичної експертизи.

У процесі дослідження експерт постійно оцінює свої судження, умовиводи, оскільки оцінити – означає визначити інформативність установлених ознак, їхню сукупність для надання певного висновку. Оцінювання можна розглядати як процес накопичення інформації, що на певному етапі приводить до створення такої її сукупності, яка може бути підставою для висновку (категоричного чи ймовірного). Цей процес прямо залежить від ступеня пізнання наукою й експертною практикою предмета оцінки. Експерту легше оцінювати встановлену в процесі дослідження інформацію, коли він знає дані науки та практики щодо того, які ознаки об'єкта є базисними, а які – ситуативними, і які з них можуть у сукупності слугувати обґрунтуванням для висновків². Тому необхідне проведення подальших теоретичних і практичних досліджень з метою вдосконалення та розроблення методик вирішення класифікаційно-діагностичних завдань судово-авторознавчої експертизи.

¹ Див.: Висновок № 1009 за 1999 р. / Архів Харківського НДІСЕ.

² Див.: Теоретические проблемы оценки экспертом признаков почерка. — С. 23.